

Дробот Ольга Вячеславівна
доктор психологічних наук,
професор кафедри педагогіки та психології
професійної освіти
Національний авіаційний університет,
м. Київ, Україна.
E-mail: piterkiev@gmail.com

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ: СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ, СИСТЕМА, ЗМІСТ, МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

***Анотація.** Професійна свідомість як психічний процес є надзвичайно важливим ресурсом для вирішення багатьох професійних завдань, що є основою психологічної безпеки професіонала. Розкриваються сучасні концепції професійної свідомості у напрямку системності, змісту та механізмів її функціонування. Висвітлюється проблема системності теоретичних уявлень про професійну свідомість: у контексті системного підходу, ролі смислових теорій свідомості у вирішенні проблеми її змісту та феномену множинного неусвідомлюваного розуміння.*

***Ключові слова:** професійна свідомість, сучасні концепції, системний підхід, смислові теорії, множинне неусвідомлюване.*

Olga Drobot Professional consciousness: modern concepts, system, content, functioning mechanisms

***ABSTRACT.** Professional consciousness as a mental process is an extremely important resource for the accomplishment of many professional tasks, serving as the basis for psychological security of a professional. Modern concepts of professional consciousness have been revealed in the areas of systemicity, content and mechanisms of*

its functioning. The problem of systemicity of theoretical perceptions regarding professional consciousness has been discussed in the context of systemic approach and the role of semantic theories of consciousness in solving the problem of its content and the phenomenon of multiple-choice subconscious comprehension.

Keywords: *professional consciousness, modern concepts, systemic approach, semantic theories, multiple-choice subconscious.*

Постановка проблеми. Психологічна безпека особистості професіонала у змінному світі багато в чому залежить від змісту та механізмів функціонування його професійної свідомості, як групового виду свідомості. Свідомість як психічний процес є надзвичайно важливим ресурсом для вирішення багатьох завдань людської життєдіяльності. Незрілість або порушення таких функцій свідомості, як здатність до регулювання та саморегулювання, до контролю й самоконтролю, до усвідомленого вибору з кількох альтернатив та багатьох інших, спричинює малоефективні дії суб'єкта, а відтак – і малоефективність діяльності індивіда. Проблема системності теоретичних уявлень про професійну свідомість обов'язково має містити в собі аналіз матеріалу (змісту), структури і функції свідомості.

Мета роботи. Розглянути й проаналізувати сучасні концепції професійної свідомості у напрямку системності, змісту та механізмів її функціонування: професійна свідомість у контексті системного підходу; роль смислових теорій свідомості у вирішенні проблеми її змісту; «психологіка» свідомості як феномен множинного неусвідомлюваного розуміння.

Виклад основних результатів дослідження.

Професійна свідомість у контексті системного підходу. Системний підхід у психології свідомості являє собою єдність інтеграції й диференціації її елементів (одиниць) при домінуванні тенденції до об'єднання елементів. Термін «системний

підхід» охоплює групу методів, за допомогою яких реальний об'єкт описується як сукупність взаємодіючих компонентів (Ганзен, 1984). Перші прояви системного підходу до свідомості у вітчизняній психології з'явилися в доробку Л.С. Виготського (Виготський, 1984). Сислову будову свідомості вчений розглядав як характер узагальнень, на підставі яких відбувається осмислення людиною світу. Зміна смислового компонента веде до перебудови всієї старої системи психічних функцій. Відтак, саме смисловий зміст свідомості у даній концепції визначає її системну будову: по-перше, в ній кристалізується уявлення про те, що генетично більш ранні психічні функції складають ієрархічно нижчі рівні свідомості. По-друге, з'являється уявлення про системні підстави свідомості та їхню змінність в онтогенезі: існують системні якості значень, завдяки яким вони (значення) можуть входити у все нові системи відношень, а отже, підніматися на все нові рівні становлення свідомості (Виготський, 2005).

Пізніше О.М. Леонтьєв у засадничій праці «Образ світу» зазначить, що системний підхід у дослідженнях свідомості виправданий навіть із точки зору психофізіології. Так, іще Ф. Енгельс був автором припущення, яке пізніше знайшло експериментальне підтвердження: властивості об'єкта, про які ми дізнаємося через органи чуття (зір, слух, тактильні відчуття і ін.), не абсолютно відмінні – наше Я всотує в себе різні чуттєві враження, об'єднуючи їх у єдине ціле (Леонтьєв, 2003).

У подальшому В.Ф. Петренко розвине запропоноване О.М. Леонтьєвим трактування свідомості, надавши поняттю нового системного контексту. Свідомість – це індивідуальна система значень, поєднаних із чуттєвою тканиною, яка у свою чергу через сприйняття пов'язана із предметним світом і особистісними смислами, є за своєю суттю семіотичною (Петренко, 1983). З цього, нового, системного погляду, генезис і трансформація значень, які є складовою свідомості, відображають механізм змін і трансформації свідомості в цілому.

Загальними завданнями системних досліджень є аналіз і синтез систем. У

процесі аналізу система виділяється із середовища, визначаються її склад, структури, функції, інтегральні характеристики, системотвірні фактори, взаємозв'язки із середовищем (Ганзен, 1984). У процесі синтезу створюється модель реальної системи, підвищується рівень абстрактного опису системи, визначається повнота її складу й структур, базиси опису, закономірності динаміки. В.А. Ганзен виділяє такі типи системного підходу: Комплексний (вивчається тільки склад системи, немає відносин між елементами, елементами й цілим); Структурний (склад, відносини між елементами, немає відносини елементів і цілого); Цілісний (розглядаються всі відносини у їхній динаміці).

У нашому дослідженні професійна свідомість підлягає вивченню у руслі цілісного типу системного підходу, оскільки досліджується структура свідомості, розглядаються підструктури свідомості у їхніх взаємовідносинах, елементи свідомості у вигляді її продукту (образ професії) аналізується в конкретиці професійної свідомості певного професіонала. Свідомість як система є структурно організованою, тобто являє собою цілісність, складану з різних елементів, що перебувають у певних закономірних співвідношеннях. До структури свідомості відносять елементи, кожен з яких відповідає за певну функцію свідомості. З огляду на процесуальний характер свідомості, її здебільшого розглядають в руслі системно-структурного підходу з компонентом функціонального.

Автор рефлексивної теорії психіки В.О. Лефевр характеризує свідомість з позицій структурно-функціонального підходу, проте системотвірним елементом в його концепції виступає рефлексія (Лефевр, 2003). Виокремлюючи себе від світу «не Я», людина формує уявлення про будову свого тіла, свої фізичні якості, свою зовнішність, пізніше аналізує власні психічні якості, здібності, нахили, а також формує уявлення про своє місце у соціумі, власну соціальну значимість. З точки зору філософії свідомість неможлива без самосвідомості: «Акт усвідомлення об'єкта зовнішнього світу супроводжується актом усвідомлення власної участі в

цьому процесі. Таким чином, людина не тільки відображує зовнішній об'єкт, але й одночасно розуміє, що це саме вона створює образ об'єкта і надає йому смисл. Без самосвідомості, яка передбачає формування «Я», тобто стану виділення даної людини з решти світу, свідомість неможлива» (Орлов, 1995:142).

Є.В. Суботський виділяє керовану і некеровану довільними зусиллями індивіда реальність. На думку автора, «... існування цих феноменів необхідне для підтримання меж між фізичним і психічним світом, а також між різними типами реальностей всередині психічного світу» (Суботський, 2007: 318). Якщо здатність індивіда до підтримання цього розмежування (як нормативне зусилля) знижена або втрачається, межа між фізичною і психічною реальностями індивіда розмивається, результатом чого можуть бути галюцинації, нездатність контролювати власні імпульси й образи (імпульсивна, афективна поведінка) тощо.

О.Г. Охріменко, говорячи про системність відношень індивідуальної та суспільної свідомості, зазначає, що в індивідуальній свідомості завжди є деякий зміст, спільний для окремих груп або для усіх людей. Суспільна свідомість, виражаючи інтереси певної соціальної групи людей, має конкретно-історичний характер, тобто змінюється з плином часу. Разом з тим, сама суспільна свідомість розвивається за допомогою досягнень зрілої індивідуальної свідомості, творчих проривів, відкриттів, винаходів зроблених окремими особами в тих або інших галузях діяльності (Охріменко, 2002). На думку філософа, суспільна свідомість, як надсистема, є більш сильною, ніж індивідуальна, оскільки «людина змушена підстроювати свою свідомість під установки і орієнтації своєї соціальної групи (нації, класу та ін.) і тому досить легко піддається колективному навіюванню» (Охріменко, 2002: 121). Вчений також акцентує проблему пошуку шляхів і способів послаблення залежності від диктату суспільної свідомості у кожної особистості, яка бажає зберегти індивідуальність.

Системно-структурний підхід до професійної свідомості у радянської психології започаткували такі вчені як О.Г. Асмолов, Т.Л. Бадоев, О.Ю. Артемьева, Г.В., Є.О. Климов. Пізніше в різні роки до них долучилися: С.Г. Косарецький, Т.Л. Миронова, А. А. Деркач, Д.А. Леонтьев, Н.Ю. Єрасова. О.Є. Сапогова, відштовхуючись від ідеї діалогічності свідомості М.М. Бахтіна, стосовно, зокрема, професійної свідомості психолога, пише: «Професійна свідомість виступає як відкрита, перебуваючи в постійній взаємодії з іншими, система, інтерсуб'єктна за своєю природою. Професійна свідомість психолога «приростає» за рахунок цієї взаємодії, за рахунок оволодіння діалогічними обертонами (М.М. Бахтін). Більше того, сама професійна психіка виразно діалогічна, у ній принципово сумісні різні логіки, що дозволяють послідовно переступати з однієї позиції на іншу» (Сапогова, 1997: 8).

Контраверсією системно-структурному підходу до розгляду професійної свідомості особистості могла би виступити теорія соціальних ролей (Андреева, 1996). Мається на увазі заданий останньою контекст поділу життєдіяльності індивіда на дві частини, одна з яких – формальна, застигла, мертва – приписується «безособовому» світу соціальних ролей, а друга – «особиста», емоційно забарвлена – представляє те, чим індивід є «сам по собі», безвідносно до соціальних умов.

Проте, як зазначає І.С. Кон, поділ діяльності людини на соціальні ролі дуже відносний: «в житейському побуті сказати про людину, що вона «виконує роль» батька або вчителя, все одно що сказати, що вона «прикидається», що вона не «справжня» мати або вчителька» (Кон, 1978). На думку вченого, сам індивід сприймає свою діяльність як ту чи іншу виконувану роль лише за умов віддаленості, периферійності, умовності «розігруваності для інших» цих дій. І незалежно від того, чи вважає індивід свою роботу ремеслом, покликанням або навіть місією, процес взаємного впливу професійної діяльності (за умов її відносної тривалості) і свідомості неминучий. Найціннішим джерелом розуміння «образу Я»

І.С. Кон називає самооцінку. На думку вченого, підхід до аналізу цієї структури має бути різним в залежності від того, розглядається вона дослідником як безпосередній компонент «образу Я» чи як індикатор якихось глибинних неусвідомлюваних особистістю якостей (наприклад, самоповаги) (Кон, 1978: 118).

Отже, системний підхід дозволив поглянути на професійну свідомість як сукупність взаємодіючих компонентів. Цілісний тип системного підходу до вивчення професійної свідомості передбачає дослідження: структури свідомості; підструктур свідомості у їхніх взаємовідносинах; елементів свідомості (образ професії, образ суб'єктів професійної діяльності); генезису значень як складових свідомості; механізмів змін і трансформації певного виду професійної свідомості.

Для системно-структурної парадигми генеза професійної свідомості певного професіонала потребує більш широкого аналізу глибинних структур свідомості. Наприкладі управлінської свідомості (Drobot, 2013) характерна конструктивність як здатність опредмечувати зміст суб'єктивної реальності професіонала-керівника. Надсистемою професійної свідомості, як групового різновиду свідомості, є свідомість суспільна, підсистемою – індивідуальна свідомість професіонала.

Роль смислових теорій свідомості у вирішенні проблеми її змісту. Визнаний нині класичним, дуалістичний підхід до вивчення психологічних феноменів спирається на гносеологічне протиставлення суб'єктивного (свідомості) та об'єктивного (буття) (Ильичёв; Федосеев, 1999). Згідно з дуалістичним підходом, об'єктивна реальність і свідомість, хоча і взаємопов'язані, але є онтологічно різними. Відтак, базовим для дуалістичних концепцій є принцип відображення об'єктивної реальності психікою. Виходячи з цього, О.М. Леонтьєв висуває передбачення, що усвідомлення людиною внутрішньосистемних зв'язків світу є нічим іншим як побудовою багатомірного світу, в якому вона діє (Леонтьєв, 2004). Саме у п'ятому, смисловому, квазівимірі буття суб'єкт набуває часо-просторової розгортки та ціннісно-смислової насиченості свого існування, тому питання

відображення світу поступається питанням породження світу. Наукове осягання смислу як загальнолюдської потреби викликало у 30-60 рр. ХХ ст. сплеск інтересу до проблеми смислу спочатку в радянській, а згодом у західній психології. Детальний огляд психологічної проблематики смислу, проведений у докторському дослідженні Д.О. Леонт'єва, звільняє нас від необхідності історичного екскурсу до витоків даного наукового інтересу, тому обмежимося лише загальним нарисом теорії смислу (Леонт'єв, 2007).

Поняття «смысл» з'являється в роботах Л. С. Виготського ще на початку 1930-х років вперше у вигляді опозиції «смысл – значення». Учений констатує: «Смысл слова (...) становить собою сукупність усіх психологічних фактів, що виникають у нашій свідомості завдяки слову (...) Значення є тільки одна із зон того смислу, що його набуває слово в контексті певної мови (...). Це значення є тільки каменем у будинку смислу» (Виготський, 2005: 305). Смыслову будову свідомості вчений розглядає як характер узагальнень, на підставі яких відбувається осмислення людиною світу. Зміна смыслового компонента веде до перебудови всієї старої системи психічних функцій. Отже, саме смысловий зміст свідомості у концепції Л. С. Виготського визначає її системну будову. В той же період учений констатує відносну незалежність слова від втілюваного ним смислу: смысл легко може бути відділений від слова й фіксований в іншому слові, більше того, постулюється думка про можливість існування смислу без слова (Виготський, 2005: 306), що виводить обговорення проблеми у принципово іншу площину. Мається на увазі структура людської свідомості. Дискусії з учнями недвозначно виявили позицію Л. С. Виготського в цьому питанні: «Смыслотворча діяльність значень приводить до певної значеннєвої будови самої свідомості. Ми судимо про свідомість залежно від значеннєвої будови свідомості, тому що смысл, будова свідомості – ставлення до зовнішнього світу» (Виготський, 1984: 165). Кристалізується уявлення про те, що генетично більш ранні психічні функції

складають ієрархічно нижчі рівні свідомості. З'являється уявлення про системні підстави свідомості та їхню змінність в онтогенезі: існують системні якості значень, завдяки яким вони (значення) можуть входити у все нові системи відношень, а отже, підніматися на все нові рівні становлення свідомості.

За даними Е. Вайскопф-Джолсона, в теорії смислу нараховується три самостійні підходи (Weisskopf-Joelson, 1968). Згідно з першим, розвинутим у теорії Ф. Фенікса і продовженим С. Мадді, смисл розглядається як інтеграція особистісної та соціальної дійсності (Maddi, 1971). В рамках другого підходу Дж. Ройса (Royce, 1964) смисл трактується як пояснення та інтерпретація життя. У відповідності з третім підходом В. Франкла, смисл виступає життєвою метою чи задачею (Франкл, 1990). Ф. Фенікс виділяє чотири параметри смислу: 1) переживання, рефлексивна самосвідомість, опосередковані поведінкові реакції, 2) логічні принципи структурування цього переживання, 3) вибір значущих смислів серед множини потенційних комбінацій і розробка їх в руслі усталених у цивілізації традицій, 4) вираження смислових структур відповідними символічними формами (Phenix, 1964). С. Мадді вводить положення про вродженість потреби у пошуку смислу, виділяючи три загальних групи людських потреб – фізіологічні, соціальні та психологічні. Пошук смислу забезпечується такими основними потребами, як потреба символізації, уяви та судження. Різне співвідношення трьох груп потреб лежить в основі виділення С. Мадді двох шляхів розвитку особистості: конформістського та індивідуалістського типу.

У концепції В. Франкла смисл розуміється в рамках третього підходу як мета і завдання життя. Вчений вкладає своє трактування смислу в три основні частини: вчення про прагнення до смислу, вчення про смисл життя і вчення про свободу волі. Він розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною смислу свого життя як «вроджену мотиваційну тенденцію», що є основною рушійною силою поведінки і розвитку особистості (Франкл, 1990: 14). Пошук та реалізація смислу життя у В.

Франкла виступає як завдання, на яке людина спрямовує всі свої зусилля.

Вчений узагальнює можливі шляхи, якими людина може зробити власне життя осмисленим: «По-перше, за допомогою того, що ми даємо життю (в сенсі нашої творчої роботи), по-друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (в сенсі переживання цінностей), по-третє, за допомогою позиції, що ми займаємо по відношенню по долі, яку ми не в змозі змінити» (Франкл, 1990: 20). Згідно з таким підходом виділяються три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності відносин. Пріоритетними, на думку В. Франкла, є цінності творчості. При цьому, «смислу і цінності набуває праця людини як її внесок до життя суспільства, а не просто як її заняття» (Франкл, 1990: 233). Смисл праці полягає, насамперед, у тому, що особистість вкладає у свою працю. Цінності творчості є найбільш природними і важливими. Людина, що не має роботи, переживає порожнечу свого часу як свою внутрішню порожнечу, як порожнечу своєї свідомості. Безробітний відчуває себе непотрібним, життя його позбавлене сенсу, а духовна бездіяльність веде до захворювання психіки. Безробіття, таким чином, стає живильним середовищем для поширення неврозів.

У радянській психології поняття смислу розробляється в діяльнісному підході О.М. Леонтьєва, згідно з яким реальні життєві відносини виступають кінцевим джерелом смислу, а безпосереднім смислотвірним фактором, силою і функцією виступає мотив діяльності. О.М. Леонтьєв прослідковує детермінацію смислу до її об'єктивної основи: «Розвиток смислів – це продукт розвитку мотивів діяльності, а розвиток самих мотивів діяльності визначається розвитком реальних відношень людини до світу, зумовлених об'єктивно-історичними умовами її життя» (Леонтьєв, 2004: 282). Досліджуючи особистісні смисли, вчений вводить поняття смислових структур, які є перетвореними формами життєвих відношень суб'єкта. Життєві смисли і більш-менш складні системи справжніх життєвих відношень суб'єкта, які стоять за цими смислами, дані в його свідомості і включені

в його діяльність в перетвореній формі смислових структур. У сукупності ці структури утворюють систему смислової регуляції життєдіяльності суб'єкта, яка забезпечує підпорядкування діяльності суб'єкта життєвій необхідності, відношенням зі світом. У той же час розвиток і ускладнення смислової регуляції розширює можливості людини довільно будувати свої стосунки зі світом.

Продовжуючи цю логічну лінію, А.Ю. Рождественський додає: «Смислове утворення особистості як продукт усвідомленого, пристрасного ставлення людини до дійсності, як продукт існуючих в його оточенні цінностей, постає перед нею не інакше, як у формі особистісних цінностей, тобто у вигляді стійких й узагальнених мотивів діяльності» (Рождественський, 2004: 68). Дещо по-іншому категоріальну структуру значеннево-смислової сфери свідомості розглядає Г. О. Балл. Новизна авторського гносеологічного підходу, в даному випадку, полягає в більш детальній структуризації категорій. Існує, по-перше, об'єктивне (реальне) значення певного об'єкта, яке ототожнюється із сукупністю його властивостей. По-друге, суб'єктивне значення певного об'єкта, притаманне свідомості як індивіда, так і колективного суб'єкта. Всередині суб'єктивних значень автор диференціює значення відображувані (щодо вже існуючих об'єктів), значення передбачувані (щодо майбутніх об'єктів) та уявлювані значення (можуть стосуватися об'єктів, що реально не існували і не існуватимуть). По-третє, смисл, який розглядається автором як «модель, наявна у психіці суб'єкта, що фіксує ставлення суб'єктивного значення об'єкта до істотних для нього потреб» (Балл, 2003: 62).

У сучасній психології існують й інші моделі свідомості, наприклад, психосеміотичний тетраedr Ф. Ю. Василюка. Психолог спирається на широку експериментальну базу та концепцію О. М. Леонт'єва щодо трьох складових частин свідомості – особистісного смислу, значення й чуттєвої тканини. Згідно з концепцією Ф. Ю. Василюка, в конкретному живому образі кожна з цих інстанцій має своїх репрезентантів, які утворюють свого роду нервові центри, вузли образу.

Зовнішній світ представлений предметним смыслом, світ культури – значенням, мова – словом, а внутрішній світ – особистісним смыслом (Василюк, 1993). Протягом багатьох років Б.С. Братусем розробляється концепція значеннєвих рівнів свідомості особистості. Концепція автора відповідає логічній лінії діяльнісної концепції О. М. Леонтьєва: смыслоутворення як взаємодія мотивів виражає становлення системи особистісних смислів – становлення особистості. Оскільки ж професійна свідомість особистості є результатом засвоєння професійного досвіду у готовій формі знаків і символів, то логічно постає питання про джерела «упередженості» змісту професійної свідомості, представленості цього змісту людині в особистісних смислах. Б.С. Братусь пропонує як психологічний критерій значеннєвого розвитку розглядати реальний спосіб ставлення особистості до іншої людини, до людей, людства в цілому (Братусь, 1999: 85).

У сучасній вітчизняній психології за концепцією Н.В. Чепелевої, професійні смисли вбирають у себе особистісне професійне знання, професійне ставлення інших до суб'єктів діяльності, професійні ідеали, норми та цінності, смислотвірні мотиви професійної діяльності. Професійні смисли поряд із професійними значеннями (тезаурусом) утворюють структуру професійної самосвідомості (Чепелева, 1999). Професійні смисли знаходять своє вираження в інтересах, мотивах та цілях діяльності і втілюються через особистісне прийняття професійних цінностей та принципів професійної діяльності. Тим самим, смыслоутворення виступає рушійною силою функціонування професійної свідомості, оскільки сама динаміка становлення професійної свідомості відображується у специфіці процесу набуття професійних значень і смислів (Шевченко, 2006). Згідно з позицією наукової школи Л.М. Карамушки, саме професійні смисли визначають професійну стійкість особистості. У даній концепції переконливо доводиться те, що суттєвим моментом становлення індивідуальної професійної свідомості управлінця є процес

його смислоутворення з позиції професійного майбутнього. Йдеться про становлення особистісного смислу управлінської діяльності під час ознайомлення суб'єкта з управлінською діяльністю, з її вимогами до особистості, що й забезпечує формування особистісного ставлення до управлінської діяльності. Як зазначається тут, «інтеграція різних аспектів управління у свідомості управлявця дозволяє сформувати цілісний образ управлінської діяльності, розкрити його ціннісно-цільовий аспект; актуалізувати інтерес до змісту управлінської діяльності; сформувати рефлексивні вміння (усвідомлення, самоусвідомлення рефлексивного аналізу, осмислення й переосмислення змістів свідомості щодо власного «Я» та досвіду взаємодії з різними управлінськими системами і суб'єктами управління)» (Карамушка, 2005: 128).

Теорію смислової концептосфери професіонала обґрунтовує О.Р. Охременко (Охременко, 2010). Згідно з поглядами автора, професійні смисли функціонально забезпечують пізнання суб'єктом професійної реальності та своє існування в ній, формують єдність з іншими суб'єктами – носіями схожого соціального досвіду. Професійні смисли продукуються у процесі комунікації, не просто завдяки обміну інформацією, а в процесі творення деякої спільної професійної реальності. Професійні індивідуальні смисли співвідносяться, узгоджуються зі смислами комунікативних партнерів, соціальними смислами, утвореними попередньою генерацією професіоналів, що стали вже надбанням організації, певної сфери соціальної діяльності та створюють у такий спосіб певний ступінь взаєморозуміння. Професійні смисли забезпечуються механізмом кодування професійно-значущої інформації на різних рівнях свідомості. Зокрема, професійно-культурологічний код свідомості опосередковує смислоцінності, що транслуються особистістю внаслідок укорінення в певному культурно-професійному просторі й високо оцінюються членами даного культурного співтовариства, носіями конкретної професійної субкультури. «Сукупність професійних смислів,

установок, мотивів утворює автономну смислову систему – професійну концептосферу, що відображається в актуальному смислового стані і визначає динаміку професіоналізації особистості, її внутрішню єдність і ефективність професійної діяльності. Актуальний смисловий стан цього утворення є механізмом синхронізації смислових локусів у просторово-часовому континуумі. У залежності від локалізації смислу формується певний тип актуального смислового стану, який виявляється насамперед в стратегії вирішення професійних проблем» (Охременко, 2010: 122). Внутрішня логіка концепції О.Р. Охременко видається цілком виправданою, оскільки в ній динаміка розвитку смислових утворень людини виводиться з відображення процесу професіоналізації, а структура (статика) смислового поля професіонала визначає поточний рівень його професіоналізації

З огляду на сказане, можна вважати, що професійна діяльність мусить впливати на формування професійної свідомості кожного конкретного суб'єкта. Для кожної професії є характерними професійні смисли – власний спосіб побудови образів об'єктів світу, а також образу світу в цілому. Потреба у формуванні нових значень та смислів, у переведенні їх із буттєвого рівня на рефлексивний, у розвитку знакового інструментарію світу людських професій рухає процес формування свідомості, а разом з цим і розвиток її знакових засобів.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволив виділити такі характеристики професійних смислів: зв'язок смислу з професійно значущими для суб'єкта об'єктами, явищами й діями; зумовленість смислу предмета праці чи дії їхнім місцем в широкому контексті відносин між суб'єктом і світом професії – соціокультурна детермінація смислів; професійні потреби, мотиви й інтенції суб'єкта розглядаються як джерела професійних смислів і є зв'язною ланкою між особистістю і дійсністю; зумовленість смислів унікальним професійним досвідом і трудовою біографією суб'єкта; роль активності самого суб'єкта праці в породженні смислів, ситуативна змінність смислу і його залежність від актуального стану

суб'єкта; смисл виконує функції регуляції професійної діяльності; його відсутність може призвести до професійних деструкцій; смислові утворення не існують ізольовано, а укладають єдину систему; смисл не завжди поняттєво репрезентований, не завжди усвідомлений і не може бути чітко виражений доступними засобами. Констатовано, що професійні компоненти суб'єктивного досвіду, професійні смисли є одними з твірних «образу світу професії». У зв'язку з цим актуальним є пошук семантичних характеристик певного виду професійної свідомості, відмітних ознак семантики в рамках професій.

«Психологіка» свідомості як феномен множинного неусвідомлюваного розуміння. Крім описаних вище, у сучасній психології наявності концепції, які тільки прокладають собі шлях у науці. Серед останніх – вчення про «психологіку свідомості» В.М. Аллахвердова, одна з небагатьох концепцій, які намагаються розв'язати проблему механізмів діяльності свідомості (Аллахвердов, 2000). У методологічному вступі до книги «Свідомість як парадокс (Експериментальна психологіка)» автор розглядає декілька можливих підходів до вивчення природи свідомості. У рамках природничонаукового підходу він обґрунтовує методологію «психологіки» як пояснювального принципу, що конструює роботу механізму свідомості. «Гіпотези психологіки, – пише автор, – повинні обґрунтовуватися одночасно й логічними міркуваннями, і досвідом, оскільки ні досвід, ні логіка окремо один від одного не є для природничої науки достатнім доказом. Це значить, що механізм свідомості повинен бути логічно чітко описаний, а зроблений опис підтверджений експериментальними даними». Природничонауковий опис початково не є абсолютно істинним. Він більшою мірою нагадує карикатуру на реальність, ніж строго реалістичний портрет, тому що у своїй основі описує не реально існуючі, а ідеалізовані об'єкти. Вибір ідеалізованого об'єкта (тобто об'єкта, що свідомо не може існувати) визначає побудову наукової теорії» (Аллахвердов, 2000: 20). Уявляючи психологію одночасно наукою природничою й гуманітарною,

вчений вважає, що зміст свідомості піддається аналізу лише мовою гуманітарної науки. У той же час, природничонауковий підхід припускає зведення свідомості до яких-небудь підстав, які самі не повинні й не можуть обґрунтовуватися.

Ми погоджуємося з багатьма висновками концепції «психологіки» В.М. Аллахвердова (Аллахвердов, 2000). Зокрема, інноваційним вважаємо висновок про неусвідомленість сприйняття знакових стимулів (текстів), за якого звіряння наслідків гіпотези з досвідом відбувається не лише за усвідомлюваним позитивним вибором, але й за неусвідомленим негативним. Проте важко погодитися з окремими засадничими положеннями концепції.

По-перше, викликає сумнів те, що «механізм свідомості активніше працює саме в тих випадках, коли інформація, що надходить, суперечить очікуванням» (Аллахвердов, 2000: 22). Цей сумнів цілком підтверджений емпіричними даними про те, що неочікувана інформація нерідко ставить свідомість у смисловий тупик, вихід з якого можливий в алогічні судження, в ілюзії, в галюцинації, в інші форми викривлення свідомістю реальності. Принаймні, зазначені явища не узгоджуються з тим постулатом, що «складні задачі мозок вирішує безпомилково» (Аллахвердов, 2000: 21). По-друге, згідно з аналізованою концепцією, свідомість мусить припасувати виниклу стосовно об'єкта гіпотезу до вже наявного у психіці досвіду. Ідея не нова в психології, з огляду на такі напрямки у теорії пізнання, як емпіризм та сенсуалізм з їх настановою: немає нічого в розумі, чого не було б у почуттях (досвіді). Відтак, у концепції В.М. Аллахвердова людина виступає носієм знання *a posteriori* – знання, отриманого з досвіду, тобто знання дескриптивного. Проте такий підхід не може пояснити механізм «припасування гіпотези» у свідомості дитини, яка не має досвіду *a priori*, або дорослої людини, що не має досвіду в конкретній галузі знань (Виготський, 2005). Дескриптивне ж знання – це знання, передовсім, усвідомлене, дискурсивне, яке суб'єкт може декларувати, викласти за допомогою мовних засобів. По-третє, онтогенетичному принципу розвитку

протирічить також одна із засад діяльності свідомості, за В.М. Аллахвердовим, – наявність протосвідомих процесів (зокрема, автоматичного створення здогадок про об'єкт), а також здатність свідомості неусвідомлено відбивати характеристики стимулу точніше, ніж вони усвідомлюються. Відомо, зокрема, що під час оволодіння мовленням дитина не здатна вибудувати фразу складнішу за ту, яку вона здатна усвідомити. Оскільки когнітивний розвиток дитини (дескриптивне знання) випереджає розвиток мовленнєвий (неусвідомлювані, автоматичні процеси), ідея протосвідомих, автоматичних процесів не відповідає законам онтогенезу людини.

Аналогічний до розглянутої концепції процесуально-функціональний погляд на природу свідомості пропонує учень і послідовник В.М. Аллахвердова А. Ю. Агафонов (Агафонов, 2003). Поставивши питання про зміст свідомості, її структуру й закони функціонування, автор відразу зазначає, що зміст і структура свідомості не можуть бути предметом емпіричного дослідження, оскільки в жодному експерименті ми не маємо справу із самим змістом чи структурою свідомості. Більше того, «... уявлення про склад і структуру психіки не може носити характер пояснення, оскільки поясненню підлягають лише продукти активності свідомості» (Агафонов, 2006: 29). «Всі ефекти, з якими ми стикаємося при проведенні експериментальних досліджень, є ефектами роботи свідомості, тому що експериментувати з досліджуваним, який би не перебував у певному стані свідомості, просто неможливо. Реакціями на експериментальні впливи є прояви функціонуючої свідомості. Уся експерименталістика сучасної психології є, таким чином, сферою емпіричних досліджень діяльності (функціонування) свідомості, а ефекти, виявлені в таких дослідженнях (...) є результатами роботи свідомості. Закони, що керують активністю свідомості, ніколи емпірично не спостерігаються: спостерігаються емпіричні прояви цих законів» (Агафонов, 2006: 27). Звідси автор робить крок до пошуку законів функціонування свідомості.

Торкаючись питання структури свідомості, автор зазначає, що останню створюють: афективний шар, сенсорно-перцептивний шар, уявлення, мислення та рефлексія. Матеріалом, що ним оперує свідомість, є смисли, який у свідомості формується в процесі розуміння, а розуміння є родовою функцією свідомості.

Віддаючи належне вишуканості експериментальних побудов і висновків, зазначимо, втім, що у питанні генезису свідомості з А. Ю. Агафоновим важко погодитися. Особливо з його твердженням про те, що «теоретичне уявлення про свідомість мусить будуватися таким чином, начебто свідомість не залежить від соціології мікро- та макрооточення людини» (Агафонов, 2003: 28). Дійсно, у теорії функціонування свідомості робота свідомості не повинна зводитися лише до її соціальної зумовленості. З іншого ж боку, онтологія свідомості не вичерпується лише її функціональністю, а знакова природа змісту свідомості явно дисонує із соціально відстороненим підходом автора: знак завжди соціально зумовлений, конвенціональний. Незважаючи на задекларований послідовний функціоналізм, в якості одиниці свідомості автор розглядає смисл. Свідомість призначена для породження смислів у процесі пізнавальної діяльності й спілкування. Продуктами свідомої діяльності в цій концепції визнаються образи (первинні, вторинні), переживання, думки, – а це не лише результати роботи свідомості, але і його часткові форми, тобто структурні елементи. Тим більше, що й саму свідомість автор трактує як текст, структуру якого утворюють так звані пізнавальні контури – форми смислоутворення або часткові види розуміння: афективний, сенсорно-перцептивний, контур уявлення, розумовий контур і рефлексивний контур.

Таким чином, серед розглянутих концепцій свідомості процесуально-функціональний погляд на її природу залишається найменшою мірою розробленим. У психологічній науці досі немає емпіричного підтвердження або спростування для описаних вище законів у площині професійної свідомості: закону Юма про те, що всі випадкові процеси дані механізму свідомості як

закономірні (Юм, 1996); закону Джемса (Джемс, 2001) стосовно трансформації змісту свідомості. У сфері свідомості професіонала підлягає теоретичному осмисленню закон післядії фігури й закон післядії негативного й позитивного вибору. У сфері вербального мислення, наприклад – керівника, немає даних про чинність лінгвістичного закону й закону післядії смислу: як саме зроблені один раз вибори (позитивний або негативний) задають тенденцію до післядії. Також поки що не знайдено підтвердження ефекту парадигмальності змісту професійної свідомості керівника (управлінської свідомості (Drobot, 2013)), за якого будь-якому явищу свідомість одночасно приписує безліч смислів. Якими є ці смисли в певній робочій ситуації? Чим визначається усвідомлення професійної ситуації як результат виконання ухваленого рішення про усвідомлення й що впливає на прийняття рішення? Вирішення цих та інших проблем може створити теоретичне підґрунтя для нового осмислення структури, функцій і змісту професійної свідомості.

Висновки. Нами було розглянуто й проаналізовано сучасні концепції професійної свідомості у напрямку системності, змісту та механізмів її функціонування – «професійна свідомість у контексті системного підходу», «роль смислових теорій свідомості у вирішенні проблеми її змісту», «психологіка свідомості як феномен множинного неусвідомлюваного розуміння». Професійна свідомість являє собою спосіб відбиття дійсності, у якому акумулюється вся сукупність алгоритмів, норм, цінностей, мови, властивих певному виду професійної діяльності. Зміст професійної свідомості – це соціокультурна за походженням система значень індивіда, опредметнена контекстом професійної діяльності. Базовою функцією професійної свідомості є акомодация особистості до професійного середовища. Констатовано такі функції професійної свідомості: відображувальна, оцінна, рефлексивна, креативна, перетворювальна, часотвірна, орієнтувальна, регулятивно-керівна, духовна. Функцію регулятора діяльності

особистості в трудових процесах виконують професійні установки особистості. У структурі професійної свідомості виділено когнітивну форму (чуттєво-сензитивна, абстрактно-уявна та інтуїтивна), емоційну форму (психічне переживання, афект, емоція, почуття) та мотиваційно-вольову форму (професійні мотиви, інтереси, потреби). Професійна свідомість репрезентована внутрішнім (професійної раціональності, чутливості, волі) та зовнішнім її планами (знання про професію, оцінювання свого місця й ролі в системі виробничих відносин). Професійній свідомості властиві: конструктивність (здатність опредметнювати зміст суб'єктивної реальності професіонала), вибірковий (спрямованість на професійні об'єкти); цілісність; константність (відносна стійкість, незмінність і наступність) та динамічність (змінність і здатність до безперервного розвитку). Свідомість тісно пов'язана з процесом пізнання, а її зміст визначається значеннями й смислами. Акцент в описі роботи свідомості усе більше переноситься на інформацію, одержувану за каналами зворотного зв'язку; механізм обробки інформації відбувається по багатьох паралельних каналах, незалежних один від одного. Смисловими компонентами професійної свідомості є професійні норми, образи, оцінки, уявлення про ідеал у професії. Професійна свідомість будь якого виду професійної діяльності формується й розвивається протягом усіх етапів професіогенезу особистості, вона репрезентує характер і рівень останнього. Змістові, рівневі, функціональні та структурні особливості професійної свідомості визначають прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття професійних рішень, контроль, оцінку й корекцію діяльності фахівця.

Перспективи подальшого дослідження. Як показав проведений нами аналіз наукової літератури, у ній практично відсутній аналіз досліджень конкретних видів професійної свідомості, вже існуючі в психології дані поняття трактуються дуже обережно, що викликає необхідність узагальнення, осмислення, розробки однієї наукової платформи та методичної бази психологічних досліджень професійної

свідомості. Сучасність потребує цього. Вивчення у подальшому питань методичного забезпечення даної проблематиці, розробка методичного інструментарію для досліджень професійної свідомості необхідно для значного їх спрощення, а значить – швидкого визначення психолого-педагогічних напрямів професійного навчання, перекваліфікації, входження молодого спеціаліста у професійну діяльність після отримання професійної освіти. З іншого боку, вивчення змісту та механізмів функціонування професійної свідомості у подальших психологічних дослідженнях значно поглибить теоретичні основи загальної психології, психології праці, організаційної психології, психології особистості, психодіагностиці та принесе конкретику в діяльність практичного психолога.

Список використаної літератури

Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 296с.

Агафонов А.Ю. Феномен осознания в когнитивной деятельности: автореф. дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 44 с.

Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс (Экспериментальная психологика. Санкт-Петербург : «ДНК», 2000. 528с.

Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. – Київ. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 61–67.

Братусь Б. С. Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А. Н. Леонтьева). *Вопросы философии*. 1999. № 11. С. 81–89.

Васильюк Ф.Е. Структура образа. *Вопросы психологии*. 1993. № 5. С. 5–19.

Выготский Л.С. Мышление и речь. Психология развития человека. Москва.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.

Выготский Л. С. Собр.соч.: В 6-ти томах. Вопросы теории и истории психологии. Под ред. А.Р. Лурия и М.Г. Ярошевского. Москва : Педагогика, 1984. Т. 1. 378 с.

Ганзен В.А. Системные описания в психологии. Ленинград: ЛГУ, 1984. 175с.

Джемс У. Поток сознания. Общая психология: Тексты: В 3 т. – Т. 1. Введение. Под ред. В. В. Петухова. Москва., 2001. 362с.

Карамушка Л.М. Технології роботи організаційних психологів. Навчальний посібник. Київ.: Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.

Кон И.С. Открытие Я. Москва: Политиздат, 1978. 367 с.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Академия, 2004. 352 с.

Леонтьев А. Н. Образ мира. *Мир психологии*. 2003. № 4. С.11-18

Леонтьев А. Н. Проблема психологии сознания. Избранные психологические произведения. Под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. Москва : Педагогика, 1983. Т. 1. 412с.

Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва.: Смысл, 2007. 510 с.

Лефевр В.А. Рефлексия. Москва.: Когито-Центр, 2003. 496 с.

Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. Москва.: Логос, 1995. 289 с.

Охременко О.Р. Теоретичні підходи до аналізу професійної концептосфери. *Вісник Національної академії оборони України*. 2010. № 2. С.119-123.

Охріменко О.Г. Фундаментальні філософські проблеми. Конспективний виклад курсу лекцій для студентів негуманітарних факультетів. Навчальний посібник. Київ. : Видавець Парапан, 2002. 112 с.

Парыгин Б. Д. Социальная психология. Истоки и перспективы. Санкт-Петербург : СПбГУН, 2010. 533 с.

Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. Москва. : МГУ, 1983. 176 с.

Рождественський А.Ю. Психосемантичний аналіз як засіб дослідження категоріальної структури індивідуальної свідомості особистості. *Збірник наукових праць (Психологічні науки)*. 2004. №1. С.67–72.

Сапогова Е.Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух. *Журнал практического психолога*. 1997. N 6. С. 3–12.

Субботский Е.В. Строящееся сознание. Серия: Фундаментальная психология: Москва.: Смысл, 2007. 423 с.

Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. Москва : Советская энциклопедия, 1999. 836 с.

Франкл В. О смысле труда. Психотерапия на практике. Санкт-Петербург : Речь, 2001. – 356 с.

Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.

Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога. Київ.: Ніка – Центр, 1999. 286 с.

Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. – 485 с.

Юм Д. Малые произведения. Эссе. Пер. с англ. М. А. Абрамова, М. О. Гершензона, Е. С. Лагутина, С. М. Роговина, С. П. Церетели. Москва. : Канон, 1996 . 464 с.

Drobot O.V. Managerial Mentality: Scientific Paradigm of Research. *Middle-East Journal of Scientific Research*. 2013. № 13 (Special Issue on Socio-Economic Sciences and Humanities). 101-107p.

Maddi S.R. The search for meaning. *The Nebraska symposium on motivation 1970* / W.J.Arnold, M.H.Page (Eds.). Lincoln: University of Nebraska press, 1971. 137-186p.

Phenix P. Realms of meaning: a philosophy of the curriculum for general education. *New York etc.:* McGraw-Hill, 1964. XIV, 391 p., c. 22-25p

Royce J.R. The encapsulated man: an interdisciplinary essay on the search for meaning. *Princeton:* Van Nostrand, 1964. XII, 206 p.

Weisskopf-Joelson E. Meaning as integrating factor. *The course of human life: a study of goals in the humanistic perspective.* C.Buhler, F.Massarik (Eds.). New York: Springer, 1971. 359–363p.